

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

**Інститут історії, етнології та права
Кафедра всесвітньої історії**

ДИПЛОМНА РОБОТА
на тему: **РОЗПАД СРСР**

студента 4 курсу ВІІ групи
Галузь знань 0203 Гуманітарні науки
Спеціальності 6.020302 Історія
Серветніка Олексія Олексійовича

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Тучинський Віталій Анатолійович

Національна шкала _____
Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Вінниця – 2016 рік

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Передумови розпаду СРСР	11
Розділ 2. Розпад Союзу РСР	31
Розділ 3. Політичне становище на пострадянському просторі після розпаду СРСР	56
Висновки	67
Список використаних джерел та літератури	70

ВСТУП

Актуальність теми. На початку 90-х рр. ХХ ст. відбулася подія, що кардинально змінила хід світової історії, - на 69-тому році існування розпався Радянський Союз, і на політичній карті світу з'явилася ціла низка нових самостійних держав.

Громадськістю це явище було оцінене вкрай неоднозначно. Одні вважали, що в результаті дієвості недієздатності команди реформаторів скоїлася катастрофа, насильницька руйнація потужної, монолітної держави, стався крах стабільності та порушення балансу сил на міжнародній арені. Разом з тим, інші були переконані, що відбувається обумовлений самою логікою історичного розвитку розвал імперії, який не лише вивільнив шлях для самостійного поступального руху вперед колишнім радянським республікам, а й поклав край «холодній війні» і фактично зняв з порядку денного проблему міжблокового протистояння. Втім, незважаючи на, по суті, полярні оцінки, обидві сторони беззаперечно визнавали і визнають, що у 1991 році відбулася подія світового масштабу, яка суттєво і на тривалий час підкорегувала не лише динаміку ходу світової історії, а й вектор її розвитку.

Однак найголовнішим і найактуальнішим є те, що розпад Радянського Союзу завершив складний багатовіковий процес формування самостійної української нації і призвів до проголошення незалежності України. Таким чином закінчився довготривалий період утисків, гонінь і переслідувань нашого народу; відбувся крах високоцентралізованої, тоталітарної й авторитарної системи, що пригнічувала будь-які етнополітичні прагнення багатьох народностей; був відкритий шлях для повного і вільного, а головне самостійного розвитку українського суспільства.

Сьогодні Україна - молода незалежна держава, в якій повною мірою вирують процеси політичного, економічного, соціального та культурного розвитку. І саме це є найважливішим досягненням, імпульс якому задав саме розпад Союзу РСР.

Мета дослідження полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні закономірностей і тенденцій розпаду Радянського Союзу та з'ясуванні об'єктивних зовнішніх та внутрішніх факторів, які призвели до цього.

Дану мету вдалося реалізувати через постановку таких **завдань**:

- на концептуальному рівні узагальнити проблему вивчення міжнаціональних відносин в СРСР у період його розпаду на незалежні держави;
- здійснити об'єктивний системний аналіз динаміки їх розвитку у 1988-1991 рр;
- виявити та дослідити основні причини, що обумовили загострення внутрішніх суперечностей у СРСР;
- на базі значного наукового та фактологічного матеріалу охарактеризувати особливості радянської держави;
- визначити критерії вичерпаності радянської моделі федералізму;
- довести, що саме підміна федералістичних засад побудови Союзу РСР як багатонаціональної держави централістичним унітаризмом призвела до кризи обраної моделі, загострення суперечності між теоретичними підходами та реальним суспільним становищем, між союзним центром і союзними республіками;
- довести, що союзний центр не мав адекватних механізмів для запобігання міжнаціональним суперечностям, які переросли у конфлікти та призвели до припинення існування СРСР;
- охарактеризувати основні політичні, економічні, національні та ідеологічні фактори, які неминуче призвели до краху Союзу РСР;
- проаналізувати різні підходи до розв'язання проблеми розпаду СРСР, викладені вітчизняними та іноземними істориками.

Об'єкт дослідження - процес розпаду Союзу РСР та його наслідки.

Предметом дослідження є виявлення складних та суперечливих історичних, політичних, економічних закономірностей і причин розпаду Радянського Союзу на 15 нових незалежних держав.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець 80-х - початок 90-

х рр. XX ст. Нижня хронологічна межа обумовлена першими результатами перебудови М.Горбачова, що розкрили глибокі протиріччя всередині Союзу і сприяли загострення економічної, політичної та міжнаціональної ситуації в Радянському Союзі. Верхня хронологічна межа пов'язана із остаточним завершенням розпаду Союзу РСР та політичним становищем новоутворених держав на початку 90-х рр. XX ст.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються 15 держав Європи та Азії, які до грудня 1991 року входили до складу Радянського Союзу: Росія, Україна, Білорусія, Молдова, Азербайджан, Узбекистан, Киргистан, Таджикистан, Туркменістан, Казахстан, Литва, Латвія, Естонія, Вірменія, Грузія.

Ступінь дослідження проблеми. Передумови, причини та процес розпаду Союзу РСР почали досліджуватися вітчизняними та зарубіжними вченими, політологами починаючи ще з 1992 року. Їх вивченню підлягали усі сторони та елементи цього процесу. Але, слід зауважити, що більша частина цих праць дуже заідеологізована, а це робить їх не такими цінними для істориків. Однак є й та частина досліджень, яка відкриває перед нами широку картину описів, фактів, свідчень та глибоких аналізів даної проблеми.

На сьогодні важливу роль в дослідженні розпаду Союзу РСР відіграють праці таких українських істориків, як О.Глядача [69], А.Малигіна [28], О.Бойка [14] та ін.

Зокрема, монографія О.Д.Бойка «Україна від путчу до Пущі (серпень-грудень 1991 р.)» присвячена одному з переломних та найцікавіших періодів новітньої вітчизняної історії - добі перебудови. Особлива увага акцентується на розкритті основних тенденцій розвитку суспільно-політичних трансформацій в Україні на фінішному етапі горбачовської модернізації(серпень-грудень 1991 р.).

Автор висвітлює перебіг подій як на союзному, так і на республіканському рівні; різноаспектно аналізує процес зіткнення інтересів союзних і республіканських лідерів та еліт; показує взаємозв'язок політичних

та економічних чинників суспільного розвитку; характеризує динаміку громадської думки. У книзі аналізується ряд сюжетів, що з недостатньою повнотою висвітлені у науковій та навчальній літературі, органічно поєднано матеріали численних архівних джерел і результати сучасних наукових досліджень. Саме тому монографія О.Бойка має величезне значення при вивченні історії України та СРСР доби перебудови.

Стаття О.Глядача «Що і хто розвалили СРСР?» присвячена річниці незалежності нашої держави. В ній автор намагається визначити винних у цій катастрофі, і приходять до висновку, що головним чинником розпаду Радянського Союзу було національне питання. «Попри успіхи культурної асиміляції, відцентрові тенденції не зменшувалися. Союзні республіки СРСР були настільки різними, що об'єднати їх у єдину державу могла тільки сила. До цього також додавалися економічні чинники ... Горбачов не хотів розвалювати СРСР. Але навіть найменша лібералізація режиму привела до наслідків, яких мало хто у світі очікував.» також автор вказує на те, що «саме Україна з її численним населенням і багатими ресурсами становила найбільшу потенційну загрозу існуванню СРСР». Дана стаття побудована на аналізі значного наукового матеріалу, що робить її досить цінною при дослідженні причин розпаду Радянського Союзу.

Порушена проблема стала об'єктом значної уваги західних дослідників - Т.Кузьо, Е.Уілсона, Н.Верта [17], М.Маля [29], В.Марченяка, А.Жуковського, М.Геллера, А.Некрича [18]. Зокрема, серед багатьох західних дослідників радянської епохи помітне місце посідає професор Каліфорнійського університету у Берклі - Мартін Маля. Він автор фундаментальної праці «Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991», в якій аналізує надзвичайно тривалий період правління комуністичного режиму від моменту зародження до цілковитого його колапсу.

Мартін Маля дуже широко використовує невідомі раніше західні джерела інформації, що проливають додаткове світло на історичні події в колишній

країні Рад, пов'язані з такими постатями як Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнєв, Андропов, Горбачов...

За останні роки одним з найбільш популярних у вищих навчальних закладах Росії і України став підручник Н. Верта «Історія Радянської держави. 1900-1991 рр.». Об'єктивність викладу, концептуальна стрункість дозволяють успішно використовувати його не тільки викладачам і абітурієнтам, але й політикам, історикам для поглиблення і розширення спектра своїх знань з даної проблеми.

Проблема модернізації суспільства та специфіка її реалізації у Радянському Союзі на фінішному відрізку перебудови знаходилася і знаходиться в центрі уваги російських політологів та істориків, серед яких варто виділити праці В.Андріянова, О.Барсенкова [12], Ф.Бурлацького, В.Мау, А.Міграняна [30], Р.Піхої [33], В.Согріна, З.Станкевича [37], І.Стародубовської, І.Фроянова, А.Черняка, І.Бабанова [11], І.Ратьковського, М.Ходякова [34] та ін.

Так, російські історики Ратьковський І.С. та Ходяков М.В. у своїй праці «История России. XX век», опираючись на факти і документи, намагаються дати об'єктивне уявлення про ті часи, тому читач отримує можливість сформулювати власну думку про причини розпаду Союзу РСР.

Велике значення має брошура двох російських істориків І. Бабанова та К.Воеводського «Карабахский кризис», в якій докладно, спираючись на архівні дані та матеріали сучасних досліджень, автори висвітлюють проблему Нагірного Карабаху та особливе її загострення наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. XX ст.

Втім, слід підкреслити, що головна увага у більшості згаданих праць як вітчизняних, так і закордонних фахівців, як правило, приділялася лише ключовим подіям даного періоду. У результаті значна частина по дієвого ряду 1989-1991 рр. випала з поля зору дослідників, що не дає можливості ґрунтовно проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки різновекторних процесів суспільно-політичного розвитку СРСР і чітко визначити в них місце і роль України.

Певною мірою цю прогалину дозволяють заповнити мемуари та публіцистичні твори державних, партійних та громадських діячів. Для дослідника ця група джерел цінна тим, що яскраво передає і відбиває не лише загальну атмосферу в країні тієї доби, а й розкриває приховані пружини закулісної боротьби, більш широкий, ніж відомо загалу, спектр обставин та причин прийняття тих чи інших кардинальних рішень, що були доленосними для Союзу РСР.

Оцінюючи в цілому результативність колективного доробку дослідників та мемуаристів, які, починаючи з 1991 р., висвітлювали та вивчали ті чи інші аспекти проблеми суспільно-політичних трансформацій в СРСР фінішного етапу доби перебудови, слід констатувати цілу низку позитивних тенденцій і зрушень, а саме вихід дослідників, завдяки певному доступу до архівного матеріалу не лише на новий рівень джерельного забезпечення історичних подій, а й на якісно вищий рівень осмислення суспільних процесів; розширення спектру пошуку, висвітлення низки питань, які раніше не перебували у полі зору науковців; утвердження плюралізму думок, аргументування різнобічних і політично-різновекторних поглядів щодо модернізаційних процесів доби перебудови; спроби теоретичного осмислення суспільних змін кінця 80-х - початку 90-х рр. з метою визначення уроків на майбутнє.

Разом з тим, ще до сьогоднішнього дня вагома значимість та актуальність вивчення проблеми суспільно-політичних трансформацій другої половини 80-х рр. ХХ ст. для перспектив сучасного вітчизняного державотворення різко контрастує зі ступенем її наукового висвітлення та дослідження.

Отже, аналіз наявної наукової літератури дозволяє дійти висновку, що суспільно-політичні процеси в радянських республіках у контексті еволюції союзної державності на заключному етапі існування СРСР вивчені недостатньо, і тому існує потреба у ретельному та всебічному дослідженні цієї проблеми. Саме тому автор і буде намагатися реалізувати поставлені перед собою завдання.

Джерельною базою дослідження є збірники документів і матеріалів та мемуари, які містять важливі фактичні дані з теми даної роботи. Зокрема, у збірнику «История отечества в документах. 1917-1993 гг.» [1], містяться документи, протоколи, декрети, заяви та виступи лідерів СРСР, які стосуються політичних та соціально-економічних процесів у СРСР кінця 80-х - початку 90-х рр. XX ст.

Збічник «Россия сегодня: Политические портреты в документах. 1985-1991 гг.» [3] містить політичні портрети багатьох діячів, чиє життя і діяльність так чи інакше перепліталися з історією Радянського Союзу. У хроніці «Путч (19-21 августа 1991 г.): Хроника тревожных дней» [2] на основі документальних матеріалів та свідчень очевидців міститься опис та глибокий аналіз революційних подій 19-21 серпня 1991 року, які докорінно змінили всю подальшу ситуацію в країні.

Динаміка реформаційного процесу, місце і роль у ньому лідерів та еліт, стосунки та взаємозв'язки політичного керівництва та мас знайшли своє відбиття у роботах мемуарного та публіцистичного характеру Л.Абалкіна, В.Болдіна [15], Є.Гайдара, М.Горбачова [4,5,6,8], А.Грачова [21], Б.Сльцина [9], В.Ісакова, Н.Рижкова, А.Черняєва, О.Яковлева [35]. Надзвичайно цікаву інформацію про хід горбачовської модернізації та неординарні оцінки трансформаційних явищ та подій містить робота колишнього американського посла в СРСР Джека Ф. Метлока [49].

Специфічною рисою мемуарної літератури, присвяченої цьому періодові, є те, що значна її частина має не лише інформативний, а й дослідницький характер. Це знаходить свій вияв у тому, що, як правило, в цих творах не просто подається виклад та опис хронології подій, а аналізуються причинно-наслідкові зв'язки фактів та явищ, характеризуються особливості та специфіка динаміки як суспільних процесів, так і діяльності окремих політичних персонажів. Разом з тим не слід забувати й про по суті класичні вади мемуаристики (суб'єктивізм, тенденційний добір та інтерпретація матеріалу, свідоме замовчування окремих сюжетів, значний вплив на зміст та характер

викладу матеріалу темпераменту й емоційного стану автора, пряме та приховане виправдання ним власних дій), які певною мірою представлені в цих джерелах.

Усі вищезгадані джерела цінні тим, що в них, по-перше, віддзеркалювалися загальносоюзні тенденції розвитку суспільно-політичних процесів, без знання яких важко зрозуміти специфіку історичного розвитку країни у цей період; по-друге, висвітлювалися прийняття та реалізація кардинальних, загальнодержавних рішень, які напряду торкалися інтересів союзних республік; по-третє, в них неодноразово подавався значний фактичний матеріал та описувалися сюжети, пов'язані із суспільно-політичними процесами в кожній з республік.

Теоретична і практична цінність роботи полягає в тому, що її основні положення, висновки, фактичний матеріал можуть бути використані на уроках при вивченні історії розпаду Радянського Союзу та утворення нових незалежних держав на його просторі.

Структура роботи обумовлена метою та завданням дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Збірники документів і матеріалів

1. История отечества в документах. 1917-1993 гг. В 4-х ч. 4.4. 1945-1993 гг. / Сост. А.Г.Колосков. - М., 1995. - 224 с.
2. Путч (19-21 августа 1991 г.): Хроника тревожных дней. - М., 1991. - 285 с.
3. Россия сегодня: Политические портреты в документах. 1985-1991 гг. - М., 1991.-510 с.

II. Мемуари

4. Горбачев М.С. Жизнь и реформы. В 2-х кн. Кн. 1. - М., 1995. - 600 с.
5. Горбачев М.С. Жизнь и реформы. В 2-х кн. Кн.2. - М., 1995. - 656 с.
6. Горбачев М.С. Сохранить и обновить родную страну: Выступление в Белоруссии 26 и 28 февраля 1991 г. - М., 1991. - 30 с.
7. Горбачева Р.М. Я надеюсь ... - М., 1991. - 256 с.
8. Горбачев М.С. Декабрь - 91. Моя позиция. - М., 1992. - 298 с.
9. Ельцин Б.Н. Исповедь на заданную тему. - Карелия, 1991. - 188 с.
10. Раиса: Воспоминания. Дневники. Интервью. Статьи. Письма. Телеграммы / Ред. Б.Д. Мороз. - М., 2000. - 313 с.

III. Монографії і брошури

11. Бабанов И. Карабахский кризис / И. Бабанов, К. Воеводский. - СПб., 1992. - 63 с.
12. Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю. 1985-1991 гг/ А.С. Барсенков. -М., 2002.-544 с.
13. Белоусова Г.А. Партократия и путч / Г.А. Белоусова, В.А. Лебедев. - М., 1992. - 45 с.
14. Бойко О.Д. Україна від путчу до Пуші (серпень-грудень 1991 р.) / О.Д. Бойко. - Ніжин, 2006. - 224 с.
15. Болдин В.И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М.С. Горбачева / В.И. Болдин. - М., 1995.-447 с.
16. Вернадский Г.В. Русская история / Г.В. Вернадский. - М., 2001. - 544 с.

- 17.Верт Н. История Радянської держави. 1900-1991 рр./ Н. Верт. - Рівне, 2001. - 480 с.
- 18.Геллер М. История России. 1917-1995 гг. В 4-х т. Т.4. Глазами историка. Россия на распутье. 1990-1995 гг./ М. Геллер, А. Некрич. -М., 1996. - 496 с.
19. Горелик Ф. Кто и как взорвал СССР?/ Ф. Горелик. - Ростов на Дону, 2003. - 167 с.
- 20.Ю.Горелик Ф. СССР: причины взлета и падения / Ф. Горелик. - Луганск, 2007. - 140 с.
- 21.Грачев П. Дальше без меня ... Уход президента / П. Грачев. -М., 1994. - 272 с.
- 22.Дыбковская А. История Польши. С древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. - Варшава, 1995. - 387 с.
- 23.Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів/ Л. Зашкільняк, М. Крикун. - Львів, 2002. - 752 с.
- 24.Зенькович Н.А. 1985-1991: Что это было?/ Н. Зенькович.- М., 2005. - 672 с.
- 25.История России: В 2-х т. Т.2: С начала XIX в. до начала XXI в. // Под ред. А.Н. Сахарова. - М, 2006. - 862 с.
- 26.Клепкова Е. Борис Ельцин: Политические метаморфозы / Е. Клепкова, В. Соловьев. - М., 1992.-398 с.
- 27.Комунистический режим и народное сопротивление в России. 1917-1991 гг. - М., 1997.-80 с.
- 28.Малигін А. Хто ж розвалив Союз?/ А. Малигін. - Вінниця, 1997. - 18 с.
- 29.Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 рр. / Пер. з англ./ М. Маля.- К., 2000. - 608 с.
- 30.Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985-1995) / А. Мигранян. - М., 1997. - 286 с.
- 31.Национальная доктрина России. - М., 1994. - 187 с.
- 32.Печенев В.А. Горбачев: к вершинам власти: Из теорет.-мемуарн. размышлений / В. Печенев. - М., 1991. - 191 с.
- 33.Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1985-1991 гг./ Р. Пихоя. - Новосибирск, 2000. - 653 с.

- 34.Ратьковский И.С., Ходяков М.В. История России: XX век / И. Ратьковский, М. Ходяков. - СПб.,2005. - 347 с.
35. Смерть заговора. Белая книга / Ред.-сост. Ю.Казарин, Б.Яковлев. - М., 1992.- 223 с.
- 36.Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2-х т. Т.2.Апогей и крах сталинизма /Под общей ред. Ю.Н.Афанасьева. - М., 1997.- 761 с.
- 37.Станкевич З.А. История крушения СССР. Политико-правовые аспекты / З. Станкевич. - М, 2001.-326 с.
- 38.Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. / Пер. з рос. - К., 1990.-512 с.
- 39.Тайны России. / Авт.-сост. В. Веденеев. - М., 2006. - 608 с.

IV. Журнальні статті

- 40.Бойко О. СРСР: не «розпад», не «розвал» і не «розпуск»/ О. Бойко // Віче. - 2004. - №8. - С.63-69.
- 41.Грачев А. Форосская клетка: Путч 19 августа 1991 г. / А. Грачев // Новое время. - 2001. - Серпень (№31). -С.10-15.
- 42.Из архива национальной безопасности США. Прогнозы ЦРУ в отношении СССР. 1991 г. // Новая и новейшая история. - 1996. - №2. - С.113-130,
- 43.Кара-Мурза С. Десять лет победы над СССР: итоги для побежденных/ С. Кара-Мурза // Наш современник. - 2001. - №10. - С. 193-209.
- 44.Кремнев П. Теоретические вопросы правопреемства государств и распад СССР / П. Кремнев // Вестник МГУ: Серия: Право. - 2006. - №5. - С.34-48.
- 45.Кудря Т. Розпад СРСР і відродження незалежності України / Т. Кудря // Історія в школах України. - 2000. - №1-4. - С.42-43.
- 46.Кульчицький С. Історія: Антикомуністична революція 1989-1991 рр. / С. Кульчицький // Репетитор абітурієнта. - 2005. - №1-2. - С. 22-23.
- 47.Куценко Г. Сходінки до свободи / Г. Куценко // Сучасність. - 2007. - №3.- С. 118.

- 48.Лактіонова В. Соціальні та психологічні наслідки розпаду СРСР і трансформація України / В. Лактіонова // Віче. - 2007. - №16. - С. 15-17.
- 49.Метлок Дж. Донесение посла США в Москве Дж. Метлока. Взгляд на перестройку М.С. Горбачева / Дж. Метлок // Новая и новейшая история. - 1996. - №1. - С. 104-124.
- 50.Мних А. Становлення міждержавних відносин між Україною і Російською Федерацією після розпаду СРСР / А. Мних // Економіка та держава. - 2006. - №2. - С.33-35.
- 51.Николаев П. Август 1991 и русская интеллигенция/ П. Николаев // Филологические науки. - 1992. - №1. - С.3-10.
- 52.Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985-1991 рр.) / І. Овчар// Віче. - 2007. - №21-22. - С.24-26.
- 53.Овчар І. Шляхи і можливості трансформації політичної системи Радянського Союзу в 1985-1991 рр./ І. Овчар // Віче. - 2007. - №16. - С.24-25.
- 54.Савойська С. Розпад СРСР: парад суверенітетів/ С.Савойська // Пам'ять століть. - 2010. - № 6. - С. 34-43.
55. Скоморовський В. Союзний договір радянських республік та його роль в історії розпаду СРСР / В.Скоморовський // Юридична Україна. - 2012. - № 11. - С. 19-22.
- 56.Семененко А. Спроба державного заколоту в СРСР: Історіографія / А. Семененко // Краєзнавство. - 2006. - №1-4. - С. 158-161.
57. Чэнь Хун. Причины распада Советского Союза. Китайский вариант / Хун Чэнь // Философские науки : Научный образовательный просветительский журнал. - 2011. - № 12. - С. 44-49.
- 58.Черняев А. Горбачев - Буш: встреча на Мальте в 1989 году / А. Черняев // Новая и новейшая история - 2001. - №3. - С. 117-130.
59. Шевченко В. Н.Распад СССР. Механизм катастрофы /В. Н. Шевченко // Философские науки : Научный образовательный просветительский журнал. - 2011. - № 12. - С. 15-25.

60. Экштут С. 1991 год. Распад СССР / С. Экштут // Родина : Российский исторический журнал. - 2011. - № 10. - С. 47-53.

61. Яковенко И. Г. Распад СССР: предварительные итоги / И. Яковенко // Философские науки : Научный образовательный просветительский журнал. - 2011. - № 12. - С. 34-43.

62. Яновский Р. Распад СССР: взгляд в прошлое и в будущее / Р. Яновский // Вопросы культурологии. - 2006. - №12. - С.72-74.

V. Газетні статті

63. Войтович О. Політична історія Радянського Союзу доби перебудови (1985-1991 рр.) / О. Войтович // Історія України. - 2007. - Листопад (№42). - С.5-8.

64. Волкова М. Мы обречены быть вместе / М. Волкова // Независимая газета. - 1992. - 21 апреля. - С.11-12.

65. Добрынина Е. Уйти, чтобы остаться? / Е. Добрынина, М. Волкова // Правда. - 1996. - 30 марта. - С.2.

66. Кому достанется внешний долг СССР? // Московская правда. - 1996. — 20 марта. - С.4-9.

67. Призывники мотивируют отказ служить войной в Чечне, «дедовщиной» и плохим питанием. // Известия. - 1996. - 5 апреля. - С.17.

68. Тавобов А. Зов СРСР / А. Тавобов // Аргументы и факты. - 2000. - №20 - С. 13-16.

69. Що і хто розвалили СРСР? / О. Глядач // Шлях перемоги. - 2003. - 20 серпня (№34). - С.12.